

Лариса Нагорна

**РЕІНКАРНАЦІЯ ІМПЕРІЇ
У НАУКОВИХ ДИСКУРСАХ: КРИЗА
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ТИПОЛОГІЗАЦІЙ
ЧИ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СИНДРОМ?**

«Імперії знову у моді» — так починає свою книгу про занепад, розпад і відродження імперій американський політолог українського походження О. Мотиль¹. На рубежі тисячоліть на наших очах відбувся черговий пізнавальний поворот, який можна було б охарактеризувати як «реабілітаційно-імперський». Мовчазний консенсус у ставленні до імперій як віджилої форми державного устрою, який спостерігався ще чверть століття тому, поступився місцем апологетизації імперії як «інкубатору модерну». Зазнають помітних змін уявлення про критерії модерності й уявлення про модернізацію, колоніалізм, взаємовідносини імперій і національних держав. З'явився акцент на розрізненні понять «імперія» і «імперська влада». «Сьогодні вчені, які відзначають ключову роль імперій в історії, ті, хто розмірковує про них як про явище складне, неоднозначне, що залишило як від'ємну, так і позитивну спадщину, — констатує російський історик О. Міллер, — мають вигляд радше респектабельний, ніж зухвалий»².

На витоки цієї, на перший погляд парадоксальної, зміни парадигм проливає світло Дж. Доннелі. «Імператори стали історичними або фантазійними персонажами. Але нам, як і раніше, потрібен термін «імперія», щоб описати велику політію, яка включає в себе різні одиниці, які до того були незалежними або управлялися домінуючим центром». Важливо зрозуміти, що у понятійному арсеналі анархії протистоїть не ієрархія, а «архія», тобто політична влада, імперія у неімперському розумінні. Зрештою імперія — «це насамперед питання політичної форми управління»³.

Те, що під оновлені визначення легко підвести будь-яку форму територіальної організації, не стримує потік майже безмежно

¹ Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. — К., 2009. — С. 15.

² Міллер А. История империй и политика памяти // Россия в глобальной политике. — Т. 6. № 4. — 2008. — С. 120.

³ Donnelly J. Sovereign inequalities and hierarchy in anarchy: American power and international society // European journal of international relations. — 2006. — Vol. 12. — № 2. — P. 140–141, 159.

розширюваних дефініцій імперії. Перейденими виявилися усі грані між державними утвореннями імперського типу і просто великими державами чи союзами держав. Сьогодні імперії відшукуються дослідниками у будь-яких часах і просторових рамках — від Ассирії XV ст. до н.е. до Європейського Союзу. Ознакою чого може бути ця мода? Звичної «нестачі термінів», нерозробленості просторово-часових вимірів політики й схем територіальних типологізацій чи активізації геополітичного типу мислення? Якщо говорити не про політичні, а про наукові дискурси, то варто брати до уваги комбінацію усіх трьох чинників. Очевидним же є лише те, що категоричне засудження імперій як інструмента дискримінації й гноблення лишилося у минулому. Нині дедалі частіше можна зустрітися із протилежним твердженням: «нації, що виникають і неуспішні нації могли б процвітати, якби виявилися спроможними створити великі, «імперського розміру», мережі для забезпечення спільних інтересів у сфері економіки, безпеки й комунікацій»⁴.

Перенесення смислових наголосів імперського дискурсу, який дедалі більшою мірою набуває позитивних конотацій, з минулого у теперішній час і навіть у майбутнє — прикметна ознака початку XXI століття. Символ імперії перетворюється на політичний ресурс, стаючи водночас концептуальною категорією й аналітичним інструментом. При цьому пристосований до умов глобалізації концепт імперії істотно відрізняється від традиційного, насамперед пошуком нового типу суверенітету і конструюванням нових, гібридних типів ідентичностей. «На протигагу імперіалізму Імперія, — зазначають М. Гардт та А. Негрі, — не створює територіального центру влади і не спирається на жорстко закріплені кордони чи межі. Це — децентрований і детериторіалізований, тобто позбавлений центру і прив'язки до території апарат управління, який поступово охоплює увесь глобальний простір своїми відкритими й дедалі ширшими кордонами. Імперія управляє змішаними, гібридними ідентичностями, гнучкими ієрархіями і безліччю обмінів за допомогою модулювання командних мереж. Різноманітні національні кольори на карті світу традиційного імперіалізму розмиваються і вливаються у райдугу глобальної імперії»⁵.

Означений ракурс дає підставу говорити не про реанімацію імперського дискурсу, а про його своєрідну реінкарнацію — появу у новому, омолодженому вигляді. Особливо показовим тут є модний мережевий контекст — новітня імперія покликана обґрунтувати і

⁴ Colomer J. M. Great empires, small nations. The uncertain future of the sovereign state. — L.- N.- Y., 2007. — P. 31.

⁵ Хардт М., Негрі А. Империя. — М., 2004. — С. 12.

вдосконалювати модель мережевої влади. На перший погляд важко зрозуміти, для чого потрібен новим моделям традиційний, значною мірою дискредитований глосарій. Пояснити парадокс «імперії, відмежованої від імперіалізму» можна, якщо взяти до уваги, що претенденти на світове домінування в усі часи гостро потребували бодай якоїсь легітимації власних дій. Нині у такій ролі виступають оновлені версії «справедливої війни». У принципі досить зручно, оголосивши якусь державу «злочинною», виправдовувати агресивні дії щодо неї гаслами відновлення «справедливості». Звідси походять нові акценти на розрізненні імперії й імперської влади, модернізовані версії колоніалізму й національних рухів та й, зрештою, оновлені критерії модерності.

Утім, сам концепт імперії як не мав, так і досі не має виразних обрисів, і далеко не завжди чітко вимальовується різниця у традиційних і новітніх підходах до його визначень. У баченні британського русиста Д. Лівена імперія — це насамперед велика держава, здатна відігравати головну роль не лише у формуванні міжнародних відносин певної епохи, але й впливати на її ціннісно-культурний ландшафт. Водночас це сфера панування й підкорення і форма управління: «Імперія передбачає володіння великими територіями, що тягне за собою проблеми контролю й експлуатації... Управління багатонаціональними територіями — головне завдання імперії»⁶.

Такий набір імперських рис можна вважати типовим, хоч, зрозуміло, поняття «імперія» в усі часи було розмитим і полісемантичним. Як правило, воно включає в себе: а) багатоскладовість, різноетнічність територіальних спільнот, наявність кількох культур; б) специфічні центр-периферійні відносини, ґрунтовані на насильственому утриманні периферій; в) автократичний спосіб інтеграції територій «згори»; г) наявність певної об'єднувальної ідеї; д) експансіоністські устремління. Неперевершений знавець історії становлення, розквіту й розпаду імперій А. Тойнбі саме в насильстві й експансіонізмі вбачав їхню «ахіллесову п'яту». Безпосередня й найвища мета будівників імперій, доводив він, полягає у створенні універсальної держави. Утім, універсальна держава, хоч яким тривалим було б її життя, є всього лиш «остання фаза суспільства перед його зникненням». Реальна небезпека соціального вакууму, що має тенденцію до розширення, змушує уряди універсальних держав постійно нарощувати потенціал охоронних заходів, діяти за допомогою насильницьких засобів. Але насильно встановлений мир нетривкий і тимчасовий. Зрештою найбільшу вигоду від універ-

⁶ Ливен Д. Российская империя и Советский Союз как имперские государства // Европейский опыт и преподавание истории в постсоветской России. — М. — Милан, 1999. — С. 189.

сальної держави дістає «внутрішній пролетаріат», який найчастіше й виступає їхнім могильщиком⁷.

Відчуваючи, очевидно, що саме насильство й експансіоністські устремління є головним джерелом розпаду імперій, сучасні апологети імперських форм управління намагаються не акцентувати на них увагу. За логікою цитованого вище іспанського політолога Ж. Коломера, імперія — це форма політичного співтовариства, яку вирізняє значний розмір території й населення, відсутність постійних чи закріплених кордонів, поєднання різноманітних груп і територіальних одиниць, набір багаторівневих юрисдикцій, які часто накладаються одна на одну. Як бачимо, це визначення підкреслено нейтральне, у ньому немає навіть натяку на примус чи жорстке домінування. Автор наголошує, що більшість імперій минулого були організовані як «змішані» режими самоврядування й авторитаризму, а нинішні типи великих імперських одиниць, включаючи США, ЄС і Японію, можуть розглядатися як демократичні імперії. Технологічні успіхи у сфері комунікацій зумовлюють, за Коломером, постійний тренд до утворення імперій. Імперію як форму територіальної організації автор порівнює із парасолькою для спільнот, що входять до її складу⁸.

Інше порівняння застосовує для характеристики імперії вже згадуваний О. Мотиль. У його баченні імперія — це ієрархічно організована політична система, що має втулкоподібну будову (як колесо без обода), в якій центральна еліта і влада домінують над периферійними елітами й спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії. Наголос тут робиться на пануванні чужої держави над корінним, культурно відмінним населенням. Відштовхуючись від структурної теорії Й. Гальтунга та теорії «дезінтеграції в тоталітарних системах» К. Дойча, О. Мотиль доводить, що імперії мають структурну подібність до тоталітарних держав і тому приречені на занепад і розпад. Ілюструється цей процес параболою Р. Таагепери, який графічно довів, що траєкторії розвитку імперій мають різну висоту та нахил; імперії можуть тривати довго, але зрештою таки знаходять свій кінець. «Імперії «працюють», коли ресурси течуть від периферії до центру і назад до периферії. Імперії припиняють працювати, коли цей зв'язок перервано». Крихка імперська цілість вразлива до найрізноманітніших потреб⁹.

⁷ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. Избранное. — М., 2001. — С. 512–518.

⁸ Colomer J. M. Great empires, small nations. — P. 3–6.

⁹ Мотиль О. Підсумки імперій. — С. 22–70, 152.

Зважаючи на те, що цей аналіз зроблений у 1998-1999 рр., слід віддати належне прозорливості О.Мотиля, який не тільки вчасно схопив «модну» проблему, але й зумів відмежуватися від моди, «яка видає поняттєвий хаос за поняттєвий плюралізм». У пропонованій ним системі понять чітко означені різні стадії низхідного ухилу траєкторій існування імперій — від занепаду (decay) через виснаження (attrition) і розпад (collapse) до відродження (revival). Як похідні він пропонує також поняття неперервності (continuity), присмерку (decline), демонтажу (disassemblage). Типологізація імперій проведена за ознакою перервності/неперервності, причому за основу береться системна стабільність. Автор докладно аналізує пастки, в які часто потрапляють дослідники імперій: нерозрізнення імперіалізму та імперій, приписування формування імперій лише імперіалізові, пояснення процесу утворення й занепаду імперій як наслідку вибору чи свідомого врахування вигод і втрат тощо. Прозорливим виявився й висновок О. Мотиля про «повзучу реімперіалізацію» Росії під впливом структурних дисбалансів у країнах на пострадянському просторі.

Наскільки придатним є термін «імперія» для типологізації держав сучасного світу і чи можлива універсальна типологія держав у принципі? Шукаючи відповідь на ці запитання, російський політолог М. Ільїн слушно звертає увагу на те, що за термінами «держава», «державність» приховується не одне ясно концептуалізоване явище, а цілий набір різнорівневих понять. Від старовинного латинського поняття status утворено складну систему термінів для характеристики різнотипних політичних утворень, причому в міру ускладнень всередині цієї системи зростає рівень абстрактності. Як правило, застосовувані до аналізу імперій семантичні конотації відсилають читача до ідеї панування й владарювання, а не до ідеї політичного порядку. Парасолькове поняття держави вмістило тому якісно різні політії — від демократичних до тоталітарних. А ще ширше поняття державності відбиває і статусність (statehood) і спроможність (stateness). Тому створювана на основі поняття «держава» класифікація може бути лише приблизною й умовною.

Якщо брати за основу статусність, то Ільїн, слідом за Ж. Коломером, пропонує виділяти чотири класи державних утворень: мега-, макро-, міні — й мікродержави. У цій класифікації поняттю «імперія» відповідає мегадержави. Коломер беззастережно вважає усі мегадержави імперіями, Ільїн відшукує певні відмінності мегадержав від класичних, «історичних» імперій. Приміром, він бачить «серйозні питання» щодо визначення державної статусності Європейського Союзу. Якщо ж вважати основним критерій спроможності, то поки що внаслідок слабкої вивченості він дає підставу лише для чіткого виокремлення квазідержав і «держав, що не відбулися» (failed states).

Відсутність чи непроясненість наукових дефініцій зумовлює високий ступінь метафоризації відповідних дискурсів. Це, однак, не виключає необхідність пошуку нових систем універсальних порівнянь¹⁰.

Свою систему розрізнення класичних (традиційних і нетрадиційних) та некласичних (квазі-) імперій пропонує С. Кульчицький. Системними ознаками класичних імперій він вважає: 1) проголошення державної влади сакральною — тобто владою, яка здійснює священну (похідну від божественної) волю глави держави; 2) провадження політики розширення своєї території та інкорпорації до свого складу більш слабких у військовому, економічному й культурному відношеннях країн; 3) політичне домінування в країні одного з етносів, який входить до складу її поліетнічного населення; 4) централизоване управління й наявність серед підлеглих імператора особливого привілейованого прошарку — державних службовців; 5) наявність державної релігії, ідеології та мови. Характерними зразками класичних традиційних імперій у його баченні є Римська й Китайська, класичних нетрадиційних — колоніальні імперії, одним з різновидів некласичної імперії (квазіімперії) — СРСР¹¹.

У контексті такого розрізнення принципового значення набуває проблема співвідношення імперіалізму як імперської ідеології й політики з колоніалізмом. Ототожнення цих двох понять пов'язують з іменем британського економіста Дж. Гобсона і його книгою «Імперіалізм» (1902). Сучасні трактування імперської ідеї базуються на відмові від дискредитованих ідей расизму й шовінізму, «життєвого простору» і, відповідно, на акцентуванні ідей «співдружності націй», європеїзму, «руху до багатополярності» тощо. Модний ще зовсім недавно постколоніальний дискурс розглядається як однобічний. Відроджуваному концепту імперії дедалі більше надають значення певного месіанського проекту, спрямованого на загальне благо. Імперія, доводить Т. Філіппова, не завжди є корисливим завоюванням і не в усьому жадібна експлуатація. Це і подолання історичної замкнутості, ксенофобської недовіри, практика освоєння величезних ресурсів на культурне й державне будівництво. В імперії вбачається «потужний стимул історичного розвитку, відповідь на виклик часу, прояв зрілого державного цілепокладання, ознака дорослішання нації». Інша річ, що з часом імперії стають чинником гальмування, хворобою державності, історичним ефемером, що готують ґрунт для нових форм організації соціумів¹².

¹⁰ Ильин М. В. Возможна ли универсальная типология государств? // Политическая наука (Москва). — 2008. — № 4. — С. 8–41.

¹¹ Кульчицький С. В. Імперія // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005. — С. 453.

¹² Див.: Россия: государственные приоритеты и национальные интересы. — М., 2000. — С. 140; Казань, Москва, Петербург: Российская империя под взглядом из разных углов. — М., 1997. — С. 392.

Така постановка питання, в якій є раціональне зерно, але є й серйозна недооцінка ганебної спадщини колоніалізму, стимулює перегляд усіх основоположних проблем домінування, владарювання, центр-периферійних відносин. Класичні теорії геополітики зазнають деконструкції — не в останню чергу внаслідок нової розстановки сил у «постбіполярному» світі і нових інформаційних технологій. «Чи назвемо ми цю епоху пізньою сучасністю чи постсучасністю. — констатує Дж. О'Тоал, — у будь-якому разі повільно, але вірно відбувається розмивання нашої звичної онтології й стійких уявлень про те, як влаштований світ. Зручне нам конвенційне геополітичне мислення, яке подає карти світу у вигляді просторових блоків, територіальної присутності й сталої ідентичності, більше не є прийнятним у світі, в якому час обганяє простір, в якому територіальність затемнюється телеметричністю і в якому прості сталі ідентичності розмиваються, перетворюючись у складні, нестабільні гібридні мережі». Але чи спроможна глокалізація, як це передрікав Т. Люк, підірвати геополітику і замінити класичну географію інфографією? Поки що, зауважує О'Тоал, хаотична соціопросторова практика часто вислизає з-під влади теорій, внаслідок чого постійно використовується мова, в якій відмінності передаються у термінах темпоральних метафор (сучасне/відстале)¹³. Чи не тому імперський штамп постійно реанімується у зв'язці з модними мережевими концептами?

Так чи інакше, але нові просторові парадигми виявилися не в змозі захитати основи дискурсу, що упродовж століть вибудовувався як гегемоністський. Можна, зрозуміло, як це робить О'Тоал, називати сучасний геополітичний порядок транснаціональним лібералізмом, але імперські категорії більш звичні для характеристики владарювання. Їхня придатність для характеристики розстановки сил у глобалізованому світі зростає в міру того, наскільки вони виявляються здатними до оновлення, а для їхнього уведення у сучасний світовий контекст робиться немало. Багато уваги приділяється, зокрема, співвідношенню прямих і непрямих форм управління периферіями (*direct and indirect rule*). Непрямі методи контролю, які раніше характеризувалися як «видова ознака імперій», нині представляються як ефективна форма управління й ознака модерності. З врахуванням цього розробляються нові схеми типологізації державних організмів.

Однією з складних у цьому зв'язку виявилася класифікація найбільших за розмірами політій, тих, які найчастіше відносяться до розряду імперій. Приміром, чимало дискусій точиться навколо віднесення чи невіднесення до розряду імперій Сполучених Штатів

¹³ O'Tuathal G. Postmodern geopolitics? // Rethinking Geopolitics. — N.Y., 1998. — P. 16–38.

Америци. Домінуючою точкою зору є така: якщо і можна було колись вважати США імперією, то в усякому разі не сьогодні. Ярлик «неоліберальної імперії», який дістав схвалення на офіційному рівні, закріплює імперський статус. І все ж, як вважає вже згадуваний Доннелі, те, що США намагаються закріпити за собою особливі права в сучасному світі, «не має якогось особливого відношення до імперії». Більшість дослідників вважає некоректним застосування терміну «імперія» як аналогу просто великої держави чи синоніму превентивної війни, так само як і ототожнення імперії з гегемонією. Однак однозначної відповіді на питання «Чи є США імперією?» ніхто поки що дати не наважується¹⁴.

Не менш складне питання — імперський чи не імперський статус Росії та СРСР. За 13 років, які минули від часу появи першої наукової статті на цю тему¹⁵, реалізовано до десяти міжнародних проєктів, в яких розглядалися стосовно Росії різні аспекти імперської проблематики¹⁶. Великий інтерес до цієї проблеми виявляють політологи, етнологи, соціологи. І якщо відносно Росії XIX — початку XX століть правомірність імперського статусу рідко піддається сумнівам, то щодо СРСР як імперії діапазон думок надзвичайно пістрявий. У попередньому випуску даного видання мені вже доводилося писати на цю тему¹⁷. Тут зверну увагу лише на таку промовисту обставину: навіть щодо виниклих на пострадянському просторі країн Центральної Євразії, чий колоніальний статус у російській імперії та СРСР західна історіографія донедавна не піддавала сумніву, нині точаться дискусії на ці теми, причому, як констатує Л.Адамс, «спеціалісти по постколоніалізму раптом пройнялися турботою про «геополітичне виключення» радянського й пострадянського простору з своїх теоретичних викладів»¹⁸.

¹⁴ Про дискусії на цю тему див.: США: империя или не империя: (реферативный обзор). — Политическая наука. — 2008. — № 4. — С. 197–211.

¹⁵ Гагазова Л. С. Империя: идентификация проблемы // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. Под ред Г. Бордюгова. — М., 1996. — С. 332–353.

¹⁶ Див., напр.: Russia's Orient Imperial Borderlands and Peoples. 1700–1917. /Ed.by D.R.Brower, E. J. Lasserini. — Bloomington, 1997; Imperial Russia: New histories for the empire /Ed. by J. Burbank, D.L.Ransel. — Bloomington, 1998; Имперский строй России в региональном измерении (XIX — начала XX в.). Сборник научных статей. — М., 1997. Докладніше: Бахтурина А. Имперская государственность и российская этнополитика // Исторические исследования в России-II. Семь лет спустя. /Под ред. Г.Бордюгова. — М., 2003. — С. 246–267.

¹⁷ Нагорна Л. Центр як категорія історичної регіоналістики // Регіональна історія України. Вип. 3. — К., 2009. — С. 67–84.

¹⁸ Адамс Л. Применима ли постколониальная теория к Центральной Евразии? //Неприкосновенный запас. — 2009. — № 4. — С. 25.

Отже, маємо справу з масштабним переглядом не лише імперського концепту як такого, але й його придатності до аналізу радянського досвіду національної політики. І дивуватися цьому не доводиться. Адже, нехай і з запізненням, спільнота незаангажованих істориків починає інстинктивно відчувати, що жупел «радянського колоніалізму» значною мірою був і є ідеологічним витвором. Складність центр-периферійних і міжетнічних відносин в СРСР, констатує В. Тішков, не дає достатніх підстав, щоб вважати Радянський Союз нелегітимною державою, а тим більше — імперією. Але якби деякі популярні історики не заявили, що СРСР — це історична аномалія і йому немає місця на історичній карті, невідомо ще, чи була б вдалою політична мобілізація, спрямована на демонтаж тогочасного політичного режиму, а відтак і держави. «Імперська парадигма... — це не просто академічний концепт, а потужне ідеологічне гасло»¹⁹.

Прикметно, що поштовх спробам переосмислення радянської національної політики під кутом зору відмови від прямолінійних трактувань центр-периферійних відносин в СРСР й жупелу «радянського колоніалізму» був даний із Заходу — насамперед працями А. Капелера й Т. Мартіна. Але якщо теза Мартіна про «імперію позитивної дії» у вигляді СРСР упродовж тривалого часу сприймалася як екзотична, то сьогодні вона знаходить багатьох прихильників. О. Міллеру, приміром, вона уявляється переконливою, причому йому особливо імпонують тези про те, що політика «позитивної дискримінації» неросійських народів «неминуче передбачала ущемлення російського населення, готовність росіян іти на жертви заради інтересів інших національностей». На його думку, саме це стало основою руйнування проекту «общерусской нации» й інституалізації української й білоруської націй як окремих, із своєю власною територією. У відмові від звичних імперських штампів один з найменш упереджених російських істориків вбачає основу для подолання «кризи нерозуміння» й довіри у відносинах сучасної Росії із сусідами. «Кожна сторона має пройти свою частину шляху у подоланні цієї кризи. Росіянам належить поміж іншим повніше осмислити репресивність імперій, спадкоємцями яких — і у позитивному, і в негативному розумінні — вони є. Нашим сусідам у свою чергу належить усвідомити, по-перше, що і росіяни («русские») часто були жертвами імперій, побудованих завдяки використанню їхніх сил, терпіння й талантів, а по-друге, що спадщина імперій, поряд з травмами й трагедіями, містить і багато іншого»²⁰.

¹⁹ Тішков В. А. Самый историчный век: диалог истории и антропологии. «Век меньшинств» // Россия на рубеже XXI века. — М., 2000. — С. 288–289.

²⁰ Миллер А. История империй и политика памяти. — С. 125–131.

Такі зважені підходи знаходять, проте, не так вже й багато прихильників у Російській Федерації. Частіше імперська традиція осмислюється як домінанта політики в усі часи — аж до тверджень типу «Росія може бути тільки імперією або не бути взагалі». Простеження впливу наукового дискурсу на політичний, зроблене на російському матеріалі О. Маліновою, виявило цікаву закономірність: і націоналістичний, і ліберальний сегменти суспільства відшукують в імперському концепті об'єднуючу ідею чи певний глобальний проект майбутнього. При цьому «імперські націоналісти» розглядають імперію як автократичний спосіб організації територій і суспільства згори, на принципі «сильної влади» і опозиції «небезпечному Іншому». Наголос робиться на праві зрілої нації «жити так, як вона вважає правильним», навіть всупереч усім. Одну з глав своєї книги «Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії» А. Дугін назвав «Росія немислима без імперії». Він переконаний, що «росіяни будуть існувати як єдина національна спільність у просторі наднаціонального імперського комплексу. Етнічна реальність буде консолідуватися в межах народу, а надетнічна місія виражатиметься у межах Імперії»²¹.

У проєкті «ліберальної імперії», що вийшов від «Союзу правих сил», зроблено дещо інший акцент — на здатності «м'якого» підпорядкування своєму впливу інших держав — аж до відповідальності за те, що там відбувається. Останнім часом намітилася й тенденція використовувати концепт імперії для критики сучасного російського федералізму — як блідої копії його радянського різновиду, «порожньої форми», «потворної фікції». На думку А.Захарова, Росія упродовж століть «звикла бути імперією, мислити по-імперськи і досі не зуміла зжити імперські комплекси та амбіції». Але, добре засвоївши експансіоністську модель, орієнтовану на освоєння прилеглих територій, її влада не побажала запозичити від Радянського Союзу позитивний досвід врахування інтересів меншин. Саме тому «зниклий радянський федералізм несподівано постав значно більш симпатичним проєктом, ніж його сучасний російський аналог»²².

Останню точку зору ніяк не можна вважати типовою для російського дискурсу, оскільки з неї випливає оцінка визнання Росією незалежності Абхазії й Південної Осетії як «не надто продуманого й поспішного» акту. На одному з семінарів Московської школи політичних досліджень (грудень 2008 р.) висловлена Захаровим

²¹ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997. — С. 251.

²² Захаров А. «Советское — значит отличное»: Российская Федерация как опыт подражания // Неприкосновенный запас. — 2009. — № 4. — С. 185–194.

думка з цього приводу викликала гостру полеміку²³. Що ж до позиції офіційної влади, то вона, хоч і не вдається до прямого застосування терміну «імперія» для легітимації власного політичного курсу, все ж педалює право нації «самій вирішувати, яким чином — з врахуванням своєї історичної, геополітичної та іншої специфіки — можна забезпечити реалізацію принципів свободи й демократії». Отже, робить висновок О. Малинова, «імперська риторика у тому чи іншому вигляді простежується практично в усіх сегментах російського політичного спектра... У російському політичному просторі «імперія» виступає не стільки як категорія для аналізу реальних проблем, скільки як популярна ідеологема, в яку політики різних орієнтацій вкладають різний зміст»²⁴.

Не доводиться тому дивуватися таким крайнім проявам імперської свідомості, які знаходять свій прояв у безглуздому небажанні деяких російських «ділків від науки» «ділити історію з ким попало», зокрема, у прагненнях оголошувати українців «**етнічною химерою**, що виникла в результаті штучної духовно-психологічної й культурної мутації незначної частини Російського народу під тривалним впливом польської військової й культурної експансії». Ідучи таким шляхом, легко оголосити всю українську історичну науку відверто шарлатанською, чимось середнім між партійною пропагандою й історикоподібною містифікацією²⁵. Але ж так само просто й «історичні розслідування» такого ґатунку оголосити шарлатанством. Користь від таких операцій доволі сумнівна (щоб не сказати мінусова), бо тут ми ступаємо на слизьку стежину міфотворчості, а міфи за визначенням позараціональні й не піддаються науковій верифікації.

Значно продуктивніше аналізувати імперську спадщину у широкому універсальному контексті, приміром. так, як це зробив А. Каппелер у своєму дослідженні Росії як поліетнічної імперії. У його «мультикультурному палімпсесті» автор передмови до українського видання Я. Грицак побачив щось подібне до коперніківського перевороту, зазначивши, що «історію досліджень російської імперії можна поділяти тепер на «до Каппелера» і «після Каппелера». Тут немає великого перебільшення: адже німецького вченого зацікавили не лише методи експансії й не тільки реакція на неї місцевих еліт, але й соціально-етнічна, економічна й

²³ Морозов В. Обзор российских интеллектуальных журналов // Там же. — С. 246.

²⁴ Малинова О. Ю. Дискуссии о государстве и нации в постсоветской России и идеологема «империи» // Политическая наука. — 2008. — № 1. — С. 31–58.

²⁵ Родин С. Отрекаясь от русского имени. Украинская химера. Историческое расследование. — М., 2006. — С. 86, 185.

адміністративна структура Російської імперії, характер міжетнічного поділу праці, зіткнення різних культур і релігій, зокрема, внесок неросіян в історію величезного поліетнічного утворення. А головне — йому вдалося простежити вплив модернізації, з одного боку, і національних рухів, з другого, на саму можливість дальшого існування імперії.

На жаль, хоча з поглядами Капшелера в Україні багато хто солідаризується, чогось подібного його праці на українському матеріалі досі не створено. Вітчизняний науковий дискурс на теми «імперія — колонія» не можна навіть характеризувати як постколоніальний; у своїй основі він антиколоніальний. Відмінність тут, попри схожість означень, принципова. Етична основа постколоніалістського дискурсу — визнання права будь-якого соціуму чи соціальної групи на культурний суверенітет і несприйняття претензій будь-кого на нав'язування йому власних цінностей і норм поведінки. Учасник цього дискурсу намагається виступити у ролі медіатора між колонізаторами й колонізованими, виявляє прагнення до безстороннього розгляду колоніального минулого у всій складності й багатогранності центр-периферійних, міжетнічних, міжрелігійних відносин, з повагою ставиться до аргументів, висловлюваних у різних протидискурсах. Наголос робиться на актуалізації досвіду «мовчазних» культурних груп, крос-культурній взаємодії, доланні елементів ворожості у творенні образів Інших. Застосування у рамках цього дискурсу міждисциплінарних дослідницьких методів, екзистенціалістських, структуралістських, постструктуралістських та інших підходів підпорядковане завданню корекції традиційних поглядів на універсалізм/партикуляризм, євроцентризм, етноцентризм тощо. Інакшість розглядається як привілейована моральна позиція, що виправдовує стратегії опору. Такі наукові підходи становлять фундамент політики мультикультуралізму.

Інший, антиколоніальний тип дискурсу, який базується на експлуатації природних почуттів віктимності, є у своїй основі фундаменталістським. Він живиться педальованням минулих образ і характеризується емоційною включеністю історика у конфліктний контекст минулих епох — як захисника ображеного народу. Як правило, такий дискурс виходить з абсолютизації сили і влади; акцент робиться на гнобленні, проявах терору, втраті культурних коренів. Природно, що тут значно більш очевидними є і замкнутість на ідеї насильства, і претензії на істинність, і міфологічність. Захист традиціоналізму у таких підходах часто обертається запереченням універсалістських загальнолюдських цінностей, вузьконаціональним поглядом на історію, негативними гетеростереотипами. Зрештою концепції, спрямовані на побороювання імперських, колоніальних дискурсів, парадоксальним чином здатні

перетворюватися на обґрунтування нових форм експансії й національної нетерпимості.

В устах тих, хто вважає себе «речниками поневолених у минулому народів», антиколоніальний дискурс дедалі більше втрачає навіть ті параметри нарративу емансипації, які на етапі масових національно-визвольних рухів здатні були виконувати прикладну, компенсаторну функцію. Навряд чи в епоху глобальних загроз і грізних викликів ХХІ століття когось можна згуртувати на ідеях ущемленості, комплексах жертви, фатальної приреченості на неуспіх. За аналогією з толстовською максимією, яка стосується родини, можна констатувати: щасливі народи подібні у своєму прагненні до самовдосконалення, а нещасні — у запізнілому пошуку тих, хто їм «заважає жити».

Доводиться констатувати, що вітчизняний науковий дискурс у тій його частині, яка стосується дихотомій «свій — чужий», «імперія — колонія», «гнобитель — гноблений» і досі перебуває в руслі саме такого, звуженого й примітивізованого, розуміння антиколоніальності. Домінантою тут виступає зображення України у вигляді колонії — мало не від татаро-монгольських часів і аж до здобуття незалежності. Майже аксіоматичним, таким, що не потребує доказів, виступає твердження про колоніальний статус України не лише у Російській імперії, але й в СРСР. Ідеї народу-жертви і «топосу поразок», ставши лейтмотивом національного нарративу, заповнили практично увесь інтелектуальний простір — від наукових монографій до шкільних підручників. У такий спосіб суспільній свідомості прищеплюється система стереотипів і міфів, які в сумі створюють викривлену картину буття української нації у часі і в просторі, її взаємин із сусідами й імперськими структурами, її статусу на той момент, коли Україна увійшла у коло незалежних держав.

Сказаним ніякою мірою не збираюся заперечувати неспростовний факт: історія українського народу (як, до речі, і будь-якого іншого) сповнена безліччю трагедій, а його тривала бездержавність, помножена на територіальне розчленування — феномен, що потребує неупередженого аналізу. У даному разі хочеться вже не вперше наголосити на іншому — на принциповій непридатності поняття «колонія» для характеристики статусу України в Російській імперії і в Радянському Союзі. А також звернути увагу на вкрай негативний вплив на суспільну свідомість штучно сконструйованих метафоричних моделей, які за умов сприятливої політичної кон'юнктури здатні перетворюватися на наукоподібні пояснювальні схеми.

Питання про те, чому політична й наукова еліта України, яка ніколи не належала до «третього світу», після здобуття омріяної незалежності заговорила про потребу «деколонізації», потребує

окремої розмови. Очевидно, що компенсаторний антиколоніальний дискурс розглядався як інструмент легітимації неприродного компромісу вчорашньої номенклатури із націонал-демократами, які прийшли у владу на огульному запереченні будь-яких позитивів у радянській спадщині. «Чужинці» у цій ситуації уявлялися зручним об'єктом для відведення у безпечне для себе русло «тягаря провин» і відповідальності за всі мислимі й немислимі невдачі. Ймовірно, що спрощеній операції зміни полюсів в історичному баченні просто не надавалося великого значення за умов краху усталених ціннісних систем і світоглядних орієнтирів. Та хоч би як, але концепт «Україна — колонія СРСР» швидко став стійкою константою, яка майже беззастережно тематизувала як політичний, так і науковий дискурси. При цьому наївний сцієнтизм модерну й запозичені з марксистського арсеналу антиколоніальні фобії дивним чином сполучалися із постмодерністською впевненістю у майже необмежених можливостях метафоричного моделювання й створення «магічних версій» минулого. Новий історіографічний канон легко прижився ще й тому, що відповідав якимось потаємним структурам української самосвідомості. Так само, як думаючий росіянин глибоко в душі плекає переконання у месіаністському призначенні свого народу, українець втішається усвідомленням власної «тяжкої долі», відчуває спільноту, до якої належить, жертвою, принесеної на вівтар історії.

Так на хвилі «деміфологізації» історії народився новий міф і побудований на його фундаменті своєрідний колоніальний наратив. Він, як і будь-який міф, сприймався «на віру», хоч серйозні зарубіжні науковці застерігали проти спрощень і переколючень. Японський українознавець К. Матузато, приміром, поставив питання прямо: ядром чи периферією Російської імперії була Лівобережна Україна? У полеміці з «москвоборцями», зокрема З. Когутом, він доводив, що Малоросія була одним з трьох макрорегіонів, які склали ядро модерної Російської імперії. «Приєднання Лівобережної України супроводилося притоком передових політичних і теологічних течій, які підготували петровську реформу і, у підсумку, перетворили Росію на європейську державу. Без коаліції з Лівобережною Україною Росія не змогла б перемогти у гострій боротьбі з Річчю Посполитою й Османською імперією, а відповідно — лишилася б донині країною південно-східної Європи середнього масштабу». Симбіоз загальноімперської й місцевої еліт, на думку Матузато, не дає підстав для зображення Малоросії лише у вигляді антипода централізаторству й експансії Російської імперії²⁶.

²⁶ Матузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. — Вип. 7. — К., 2002. — С. 69–82.

На те, що антиколоніальний дискурс у його українському варіанті «запізнився у часі» й межує з антиінтелектуалізмом, звертали увагу й інші науковці — американський культуролог Р. Берман, польська дослідниця О. Гнатюк, не кажучи вже про таких відомих вітчизняних вчених як П. Толочко. Аргументи щодо антинауковості метафоричної експансії у цьому руслі доводилося наводити й автору цих рядків²⁷. Проте в загальній атмосфері невправної «націоналізації» суспільної свідомості такі застереження не сприймаються. Експлуатувати жупел колоніальної експлуатації українців і вибудовувати на такому ґрунті образ ворога легше, ніж запропонувати соціуму реалістичний консолідаційний проект. І не доводиться дивуватися тому, що за умов відсутності серйозних наукових розробок міфічні уявлення про «колоніальний статус» України поширилися на увесь історіографічний простір — аж до рівня шкільних підручників.

У тому, що впродовж восьми століть історичний шлях Русі — України зображується як історія колонії, львівський історик М. Мудрий справедливо вбачає приховану загрозу для суспільства, внесок у його архаїзацію й своєрідне «отруєння» молоді історією. Адже «емоційне наголошування й повторення «колоніальних» характеристик створює простір для висновку, що Україна зазнала непоправних втрат і що шансів на їх подолання у видимому майбутньому мало. Це, своєю чергою, закладає у ментальність сучасної молоді людини невіру в можливість побудови в Україні успішного, рівноцінного західному, суспільства»²⁸.

Українській еліті належить, нарешті, зрозуміти просту істину: соціум, зорієнтований на оплакування минулих травм і пошук винуватців на стороні, надто багато втрачає. Постійне звертання до «колоніального минулого», яке надто часто служить досягненню короточасних політичних цілей, відлунює у колективній свідомості своєрідним «лакримогенезисом» (термін М. фон Гагена) — постійним «жалобним плачем» з приводу віковичних втрат і страждань українців, що в кінцевому рахунку веде до руйнації особистості. Політичний і ідеологічний простір заповнюється імітаційними моделями, переважно з конфронтаційним забарвленням. Локуси історичних досліджень зміщуються у бік привабливості або потенційної бажаності тих чи інших трактувань. Ситуацію ускладнює позиція ЗМІ, які розглядають історію як комерційний продукт.

²⁷ *Нагорна Л.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 481–486; вона ж: Антиколоніальний дискурс в Україні: пастки метафоричної експансії // *Історичний журнал.* — 2009. — № 2. — С. 3–13.

²⁸ *Мудрий М.* Тема «колоніального статусу» України у підручниках з історії // *Шкільна історія очима істориків-науковців.* — К., 2008. — С. 90–106.

Історичне знання знецінюється, перетворюється у сумнівної якості інформацію або свідому дезінформацію.

Якщо прагнення наших правлячих еліт до європеїзації українського суспільства справді є щирим, вони мають докорінно змінити тональність наукових і політичних «деколонізаційних» дискурсів. Як для соціальної, так і особливо для гуманітарної політики однозначно згубні зацикленість на певній системі «своїх» цінностей і нерозуміння складних взаємозалежностей держав, народів, індивідів у світі, що глобалізується. Така оберненість у минуле, яка вибудовує україноцентричні пріоритети на сакралізації архаїчних цінностей, постулатах власної непогрішності й задушеніх претензіях до сусідів, формує ущербну свідомість і недієздатність, обеззброює людину перед складними викликами часу. Спрощені інтерпретації мотивацій Іншого, помножені на невизнання будь-яких власних вад і провин, здатні катастрофічно звужувати простір позитивних цінностей, а це, в свою чергу, породжує настрої фрустрації й депресії з одночасним посиленням ксенофобських та расистських проявів. Постійно перебуваючи у просторі демонізації «чужого», людина звикає до сприйняття ворожості як звичного фону життя і тоді й у себе вдома примирливо ставиться до «війни всіх проти всіх». А звідси лишається вже зовсім невелика відстань до апології «сильної руки» або — ще гірше — до соціального вибуху.